глиняних штампованих статуеток надзвичайно опуклі складки-напуски хітону. Через це, імовірно, під час виймання відбитку форма в місці їх розташування тріснула і зламалась.

Аналогічне трактування одворотів хітонів є характерним для мармурової скульптури. І хоч не повне, але дещо схоже зображення Артеміди виявлено також в Ольвії. Це фрагментована невелика мармурова статуя богині-мисливиці в короткому з одворотом хітоні і чобітках[8] (рис. 2). Навіть на цій скульптурі складки одвороту не настільки виступають уперед, як на зображенні Артеміди з форми. Поза богині дещо інша: ліва нога майже пряма, права сильно зігнута в коліні і відставлена вбік, через що складається враження, що вся її постать передає поривчастий рух уперед. Короткий хітон, його глибокі складки, що ніби розвіяні зустрічним вітром, теж вказують, що Артеміда перебуває у швидкому русі. Але її зображенню на теракотовій формі такі деталі одягу не характерні. Тут хітон довгий, з-під нього навіть не видно ніг, проте його нижні, підняті вверх складки, положення постаті у просторі, її ракурс, права нога, виставлена вперед, що добре видно з підрізаного стегна, також створюють враження руху, але спокійного і врівноваженого. Невелика, задумливо схилена голова, вузькі плечі, видовжена нога і тонка тканина одягу надають Артеміді тендітності і гармонійності.

Безперечно, що разом з мармуровою статуєю, ці зображення богині були найкращими не лише в Ольвії, а і в Північному Причорномор'ї. Граціозна гнучкість тіла, трактування зачіски і моделювання голови з тонкими рисами обличчя, положення рук схожі з мармуровою статуеткою цієї богині в Луврі (т. зв. Артеміда Версальська). Можливо, що ольвійська Артеміда теж тримала однією рукою за роги лань, а правою, піднятою вгору,— сагайдак зі стрілами. Проте не виключено, що в неї були і дещо простіші атрибути — лук і спис, як у херсонеської патронеси Діви.

Форма виготовлена з ольвійської глини. Поки що неможливо достовірно встановити чи модель для неї була привезена, чи створена в Ольвії місцевим скульптором, добре обізнаним,— як і коропласти Кори-Персефони та Афродіти,— з основними художніми принципами елліністичної пластики. У місті також могла знаходитись мармурова статуетка Артеміди, яка слугувала для виготовлення форми або ж з неї скопіювали модель. Верхню частину форми знайдено в комплексі теракот IV—III ст. до н. е. із заповнення підвального приміщення поблизу агори. З цією датою узгоджуються і стилістичні ознаки трактування фігури та одягу богині. Передача руху і одночасно врівноваженості та пластичності форм, гармонійність і легкість пропорцій теж притаманні ранньоелліністичним теракотовим статуеткам.

Примітки

[1] *Підібрано* Н. О. Сон. Користуючись нагодою, щиро дякуємо скульптору Сергію Юхно за зроблений гіпсовий відбиток з форми.

[2] *О-63/2224. Ветштейн Р. И.* Ольвия. Формы // Керамическое производство и античные керамические строительные материалы // САИ.— 1966.— Вып. Г1—20.— С. 24.— Табл. 3, 11.

[3] *Русяева А. С.* Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.).— К., 1982.— С. 11.— Рис. 1, 4.

[4] *О-64/818.* Розкопки Л. М. Славіна. У 1981 р. А. В. Буряковим передана до фондів Інституту археології НАНУ.

[5] *Русяева А. С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени.— К., 1979.— С. 19.— Рис. 5; *Русяева А. С.* Античные терракоты...— С. 11, 78, 79.— Рис. 2.

[6] *Пор.: Русяева А. С.* Античные терракоты...— С. 78, 79.

[7] *Анохин В. А.* Монетное дело Херсонеса..— К., 1977.— Табл. 13, *199*, *204—232*.

[8] *Штітельман Ф. М.* Антична скульптура.— К., 1968.— С. 62; *Штітельман Ф. М.* Античне мистецтво.— К., 1977.— Табл. 63, 64; Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии.— К., 1992.— С. 108.— Рис. 34.

Одержано 10.02.95

ВУЛИЦЯ ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА

Р. І. Могитич

Під час розкопок під керуванням І. К. Свешнікова в урочищі Гребля на передмісті літописного Звенигорода автором у 1983—1984 рр. вивчено дерев'яні конструкції вулиці, реконструйовано план прилеглої забудови. Вулиця простежена на відрізку близько 70 м. Вона пролягала на 10 м східніше сучасної, що сполучає дві частини села. Продовження вулиці вдалось простежити під

© Р. І. МОГИТИЧ, 1995

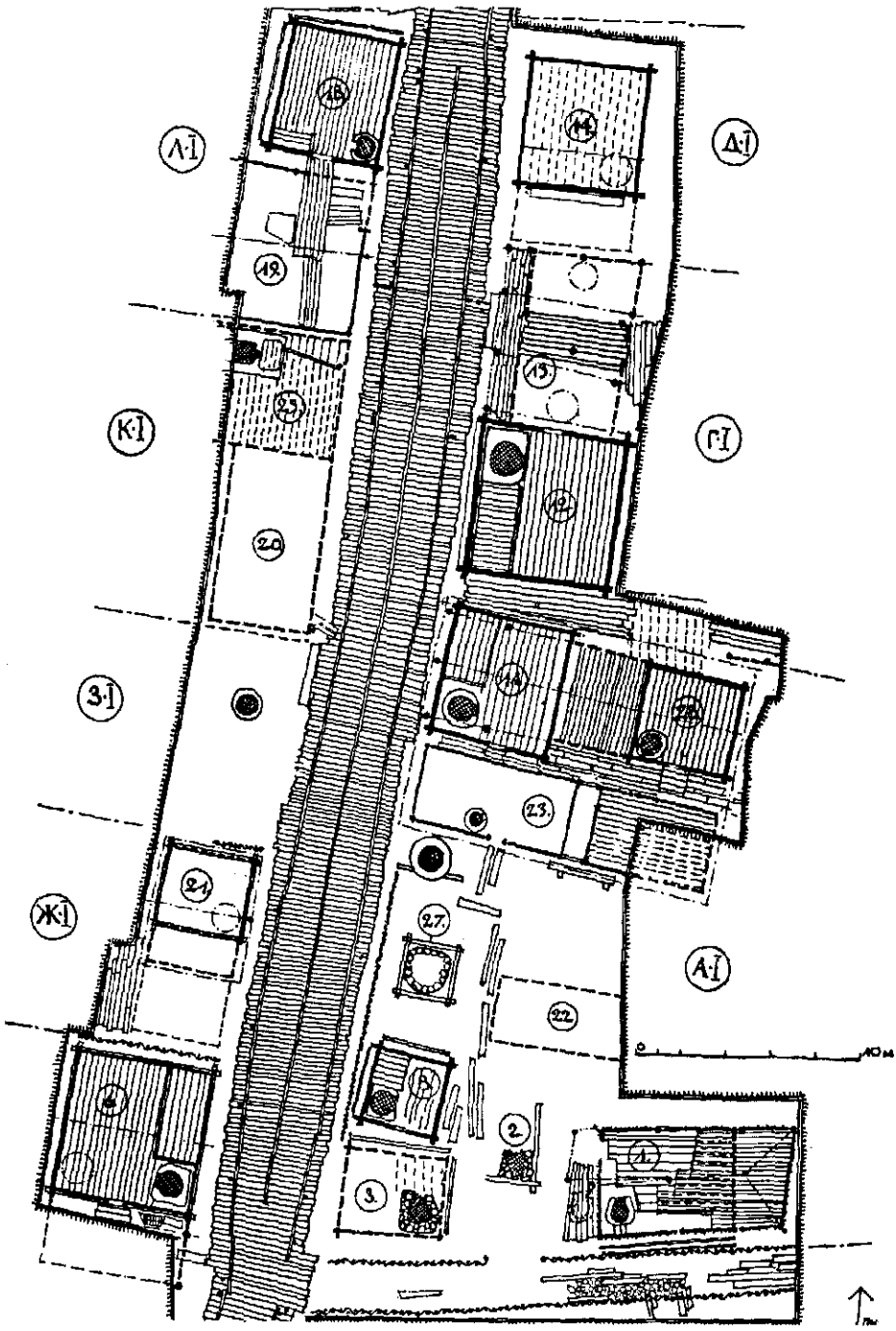

Рис. 1. Реконструкція забудови верхнього ярусу (за станом дослідження на 1985 р.).

час прокладання комунікацій на в'їзді до звенигородського городища у 1986 р., напрям її проектується на 2—3 метри *східніше будинку «Просвіти»*. Таким чином, описувана вулиця вела з городища на північ і пролягла одним з передмість-острогів Звенигорода.

Обабіч вулиці досліджено забудову давньоруських дворищ. З трьох стратиграфічних горизонтів добре вивчено два верхні. Забудова середнього горизонту представлена невеликими (до 3,6×3,6 м) житлами, вільно розташованими на ділянках, та господарськими спорудами легкого типу. *Забудова верхнього горизонту, датована за дендрохронологічним методом після 1137 р.*[1], групувалась вздовж вуличного фронту ділянок. Вона представлена переважно двоповерховими

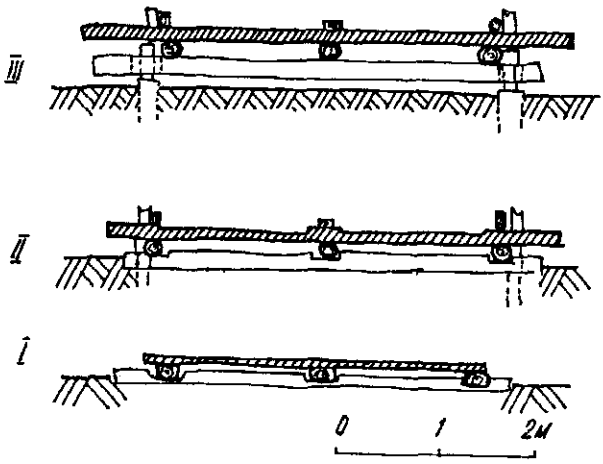

Рис. 2. Послідовність розвитку конструкцій вулиці.

житлами розмірами від 4×4 до 6,75×6,75 м, зблокованими з господарськими спорудами (одне з них також двоповерхове)[2]. Спосіб формування вуличного фронту забудови можна вважати прототипом забудови площ і вулиць галицьких міст і містечок пізнього середньовіччя з «магдебурзькою» парцеляцією. Ширина вуличного простору визначалась двома фасадними фронтами забудови і становила 6—6,5 м.

Простежено три яруси дерев'яних конструкцій вулиці, з яких нижній синхронний з середнім будівельним горизонтом; середній відповідає верхньому, а верхній влаштований дещо згодом на відрізку близько 25 м напроти найбагатшого дворища. Кожен наступний ярус вулиці розвинутіший від попереднього, що дозволило виділити три послідовні типи конструкцій. Основним конструктивним матеріалом слугувала деревина дуба.

Тип 1 (найнижчий ярус). На поверхні ґрунту покладено поперечні лежні з півколод, у які було зарубано поздовжні слижі з тесанців* завширшки 8—10 см. Поміст вулиці завширшки 3,1—3,8 м влаштовано з дошок-тесаниць товщиною 4—6 см. Ця конструкція виявилась недостатньо надійною (у цьому переконують кілька недбало залатаних вибоїн у помості) і незабаром поверх неї влаштовано нову, більш потужну.

Тип 2 (середній ярус). Поверхня настилу вулиці піднята на 30—45 см вище попередньої, у двох місцях дещо спрямлено повороти нижнього ярусу. Лежні, які в основному вириваються на залишки попередньої конструкції, подекуди мають додаткові підкладки з повторно використаних будівельних деталей. Слижі значно потужніші, ніж у попередньому ярусі: з кругляків діаметром 18—25 см. Поміст з пленицъ та плах завтовшки 12—15 см мав ширину 4,6—4,8 м. З огляду на нестачу дуба, основна маса настилу була влаштована з деревини інших порід, яка не збереглась. Поодинокі дубові елементи помосту розташовувались з кроком 1,2—2,5 м і виконували функцію стяг (затяжок) для фіксації слижів. Зверху поміст притискався трьома поздовжніми гнетами, з яких бічні були влаштовані з пленицъ, розвернутих опуклим боком до вулиці; середній гніт з невисоких брусків (5—6 см) утворював щось на зразок розподільної смуги. Відстань між крайніми гнетами (2,7—2,9 м) визначала ширину проїжджої частини вулиці, крайні консольні частини помосту слугували, очевидно, хідником. Слижі і гнети утримувались від розповзання забитими зовні палями. Ця загальна конструктивна схема мала на різних проміжках вулиці видозміни: у південній частині — на певному проміжку відсутні суцільні лежні і функцію поперечного зв'язку виконували лише стяги настилу. Для надійнішої фіксації у таких стягах видовбано наскрізні гнізда, крізь які просунуто прямокутні стовпи, глибоко закопані у землю. У північній частині вулиці поздовжні слижі ніби задля перестрахування укладені оберемками по 2—3 штуки поряд.

Тип 3. Різниться від попереднього тим, що найнижчі елементи — лежні відірвано від поверхні землі і конструктивно вони перетворились на балки. Для їх закріплення у землю закопано стовпи з масивних півколод діаметром 40 см, у верхній частині яких на потрібній відмітці влаштовано горизонтальні полиці, на котрі спирались лежні-балки з таких же масивних півколод. Для їх фіксації в центрі опорних полиць були залишені прямокутні чопи, що проходили крізь відповідні отвори у балках. Ця конструкція дозволила усунути контакт з ґрунтом горизонтально розташованих елементів, і таким чином, запобігти їх гниттю.

Застосування кількох різновидів однієї конструктивної схеми, різного сортаменту деревини на кількох проміжках однієї вулиці дає підставу для того, щоб уявити організацію робіт по її спорудженню. Очевидно, обов'язок по спорудженню вулиці покладався на власників усіх дворищ, котрі забезпечували цю будову і своїм матеріалом. Будівництво велось загальною толокою одночасно на всьому протязі вулиці.

Отже, відкрита у літописному Звенигороді вулиця була інженерною спорудою значно складнішої конструкції, ніж вивчені досі подібного призначення споруди у інших давньоруських містах. Послідовність вдосконалення конструкції, застосування різних варіантів конструктивної схеми і дотепних новацій вказують на виробленість технічних прийомів, масове володіння будівельним ремеслом серед машканців княжого Звенигорода. Прослідковані конструктивні прийоми широко застосовувались надалі в будівельній практиці на Україні, зокрема в конструкціях мостів, гребель, берегових кашиць тощо.

---

* *Тут і* надалі скористаємось традиційною будівельною термінологією України. Див. додаток.

Примітки

[1] *Свєшніков І. К.* Дослідження давнього Звенигорода у 1982—1983 рр. // Археологія.— 1987.— № 57.— С. 96, 97.

[2] *Свешников И. К.* Исследования пригорода древнерусского Звенигорода // Труды Международного конгресса археологов-славистов.— Киев, 1988.— Т. 2.— С. 143, 144.

ДОДАТОК: Пояснення будівельних термінів, вжитих у статті.

1. Конструктивні елементи:

лежень — масивний опорний елемент, що усією площею лежить на основі;

сліжі (сляжі) — 1) ляги підлоги; 2) ригелі у стелах ламаної форми; тут: поздовжні опорні балки, розташовані паралельними смугами;

гнет — притискаючий елемент помосту, що слугує для перерозподілу динамічних навантажень та погашення вібрації;

стяга — у мостових опорах затяжка паралельних стінок опори заповненої баластом; тут: затяжка для фіксації відстані між паралельними слижами і гнетами;

паля — стовп з загостреним нижнім кінцем вбитий (а не закопаний) в основу;

чіп — виступаючий з площини шип у з'єднаннях дерев'яних конструкцій.

2. Сортамент дерев'яних заготовок:

півколода — колода розщеплена навпіл;

пленица — півколода із стесаними гострими краями;

плаха — товста дошка сегментного профілю (край колоди);

тесанець — колода протесана з двох взаємопаралельних країв;

тесаниця — протесана дошка.

Одержано 18.05.92

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУБОТОВІ

П. А. Горішній

Село Суботів розташоване на правому березі р. Тясмин за 8 км від м. Чигирина. Про час його заснування свідчень немає. Відомо тільки, що вже на початку XVII ст. Суботів як хутір входить до складу Чигиринського староства і стає власністю козацького сотника Михайла Хмельницького — батька майбутнього гетьмана.

За часів Богдана Хмельницького Суботів, ставши улюбленою резиденцією гетьмана починає розростатися. Тут було збудовано вітряки й водяний млин, на р. Субочі створено кілька ставків. Богдан Хмельницький мав тут велику пасіку, стайні, які часто відвідував. У центрі села стояла дерев'яна Михайлівська церква.

Укріплений двір Богдана Хмельницького містився на підвищеному мисі, захищеному з півночі заплавами Тясмина та болотами, а зі сходу і заходу — крутими схилами пагорба.

Як свідчить Павло Алеппський, двір був обнесений двома рядами валів і ровом. Залишки валів у північно-західній частині замчища збереглися до наших днів і були досліджені нами в 1970—1972 рр.

Замок Хмельницького в Суботові був обнесений дерев'яними стінами й вежами. Посеред двору стояв мурований палац гетьмана, руїни якого залишались до 1830 р., коли їх розібрали для будівництва Медведівського монастиря[1]. Ці руїни замалював Т. Г. Шевченко, а в 1826 р. їх зобразив художник Сплетсер.

Поруч з палацом Богдана Хмельницького розташовувались будинки козацької старшини, житла прислуги та різні господарські споруди.

У 1653 р. в Суботові Богдан Хмельницький збудував другу церкву — Іллінську, яка стала його усипальнею та згідно деяких історичних джерел й усипальнею його сина Тимоша.

Церква прекрасно збереглася до наших днів. Історичне значення цієї пам'ятки доповнюється її мистецькою цінністю. Вона є класичним взірцем національної української архітектури середини XVII ст. Тут добре збереглися всі основні риси планування, пропорції та убрання, харак-

© П. А. ГОРІШНІЙ, 1995